

BIULETYN

KOŁA MIŁOŚNIKÓW DZIEJÓW GRUDZIĄDZA

KLUB „CENTRUM” SPÓŁDZIELNI MIESZKANIOWEJ

Rok XXII: 2024

Grudziądz, dnia 19.06.2024 r.

Nr 19 (814)

1358. spotkanie

dr n. med. Paweł Grochowski

Czy Grudziądz powinien świętować urodziny 18 czerwca?

Rozważania o początkach miasta i jego związkach z biskupem Prus Chrystianem.

Od wielu lat władze i mieszkańcy Grudziądza obchodzą uroczyste dzień 18 czerwca jako urodziny miasta. W roku 2021 była to szczególnie fetowana, bo okragła 730. rocznica. Trzeba jednak postawić pytanie czy źródła historyczne uprawniają do wyboru tej właśnie daty? Podstawą do jej przyjęcia stał się dokument, znany tylko z późnej piętnastowiecznej niemieckiej kopii, wystawiony w dniu 18 czerwca 1291 roku w Lipieńku przez mistrza krajowego Zakonu Niemieckiego Najświętszej Marii Panny, zwanego potocznie krzyżackim, dla mieszkańców Grudziądza. Panuje dość powszechne przekonanie, wyrażone zarówno w niektórych tekstach o ambicjach naukowych, jak też w publikacjach popularnych, że dokument ten to „akt lokacyjny” wyznaczający początek miejskiej fazy dziejów Grudziądza. Termin „lokacja miasta” oznaczał w średniowieczu nadanie danej miejscowości - już istniejącej, bądź dopiero mającej powstać – przez właściciela danej ziemi zespołu przepisów prawnych określających jej status jako miasta i stanowiących ramy organizacyjne dla zamieszkującej ją społeczności. Wiązało się to zarówno z obowiązkami wobec pana zwierzchniego jak też i przywilejami, w tym z posiadaniem mniej lub bardziej rozwiniętego samorządu. Gdy przyjrzymy się dokładniej tekstowi owego przywileju krzyżackiego dla Grudziądza z 1291 roku, możemy z całą pewnością stwierdzić, że nie jest on „aktem lokacyjnym”! Nie jest to tylko mój wniosek. Jasno wyraził to już na przykład profesor Roman Czaja w artykule opublikowanym w XXIV tomie „Rocznika Grudziądzkiego” z 2016 roku (s. 67; przedruk tego tekstu znalazł się w wydany niedawno zbiorze zatytułowanym „Graudentum. Studia z dziejów Grudziądza i okolic”. Tom I. Średniowiecze).

Omawiany przywilej skierowany jest do „wspólnoty” czyli istniejącej już zorganizowanej prawnie gminy. Grudziądz nazwany jest tam kilkakrotnie miastem a jego mieszkańcy – mieszczanami. Wymieniony jest też „sędzia urzędujący rzeczonoego miasta Grudziądz”. Mało tego, dokument wspomina też istniejącą już, „widoczną” bramę miejską! W późniejszych odpisach tego dokumentu brama ta nazywana jest Bramą Łasińską. Meritum tego dokumentu odnosi się głównie do spraw własnościowych i gospodarczych. Wyznacza granice miejskich posiadłości czyli tak zwanego patrymonium, określa zakres wolności połowów ryb na Wiśle i użytkowania karczem miejskich. Dopiero w końcowej części przywileju, jakby mimochodem, pada stwierdzenie o nadaniu „temu miastu” prawa chełmińskiego i – co się z tym prawem wiązało – zezwoleniu na coroczny wybór sędziego przez mieszkańców Grudziądza. Brak tam natomiast informacji o innych istotnych sprawach jak granice samego miasta czy wielkość uposażenia parafii. Sprawy te bowiem musiały być już rozstrzygnięte wcześniej. Nie ma tu mowy o zakładaniu miasta, lecz o mieście istniejącym już od dawna. Najważniejszą informacją jest nadanie Grudziądzowi opracowanego przez Krzyżaków prawa chełmińskiego, które stało się podstawą organizacji zakładanych przez nich miast począwszy od Chelмна i Torunia. Grudziądz jako gmina miejska musiał podlegać do tej pory innym regulacjom. Powstaje pytanie o ich charakter i o to, kto i kiedy te prawa nadał.

Wzmianki o urzędzie sędziego miejskiego wskazują, że przed rokiem 1291 jego obsada nie była wynikiem wolnego wyboru mieszczan, lecz skutkiem nominacji ze strony właściciela miasta. To kieruje nasze przypuszczenia w kierunku prawa magdeburskiego jako pierwotnej formy organizacji gminy grudziądzkiej. Prawo magdeburskie ustanowił tamtejszy arcybiskup i dobrze odpowiadało ono statusowi rezydencjonalnemu jego miasta o niewielkim samorządzie. Krzyżacy nigdy nie nadawali tego prawa zakładanym przez siebie miastom. Prawo chełmińskie, choć częściowo oparte na magdeburskim wzorcu, dawało większe przywileje mieszczanom. Miało to zachęcić osadników z Europy zachodniej do zasiedlania tworzącego się krzyżackiego władztwa. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na fakt, że w przywileju z 1291 roku nadającym prawo chełmińskie Grudziądzowi nie ma wzmianki o poprzednich krzyżackich dokumentach dotyczących statusu prawnego tego miasta, co było regułą w odnowieniach lub modyfikacjach praw nadanych przez rycerzy zakonnych innym miastom a nawet wsiom. Stanowi to poszlakę uprawniającą do stwierdzenia, że pierwotne prawo miejskie jak i sam akt lokacyjny Grudziądza nadane zostały przez innego, poprzedniego jego właściciela. W krzyżackich lub powiązanych z nimi kronikach i rocznikach rycerze zakonni chwalili się budowaniem kolejnych grodów i zakładaniem kolejnych miast na ziemi chełmińskiej i w Prusach. W żadnej z nich nie znajdziemy jednak wzmianki o tym, że to oni założyli miasto czy choćby zamek w Grudziądzu. W jednym z roczników toruńskich Grudziądz wymieniony został w grupie ośrodków miejskich w opisie wypadków z roku 1286. W kronice księdza krzyżackiego Piotra z Dusburga z XIV wieku zapisano „zamek i miasto” Grudziądz

w kontekście wyprawy łupieżczej Jaćwingów pod wodzą Skumanda, datowanej na rok 1277.

Najstarsza pewna wzmianka o obecności Krzyżaków w Grudziądzu, a przynajmniej na tamtejszym zamku, pochodzi z lat 1264 – 1269 i wspomina pierwszego grudziądzkiego komtura Bertolda. Nie ma żadnych źródłowych dowodów przynależności Grudziądza do władztwa zakonnego przed tym okresem! Wcześniej Grudziądz był własnością biskupią i to najpewniej w tym okresie swojej historii stał się miastem. Niestety dokładnej daty tego wydarzenia nie jesteśmy w stanie ustalić z powodu braku materiału źródłowego. Nie można nawet wykluczyć, że dokumentu lokacyjnego nigdy nie było. Jak wykazał bowiem słynny mediewista Benedykt Zientara w owym czasie wiele czynności prawnych w tym lokacje przeprowadzanych było wyłącznie w formie ustnej w obecności zainteresowanych stron i świadków.

Niektórzy jako dowód krzyżackiej proveniencji miasta Grudziądza przytaczają wzmianki o „prawach krzyżackich ab annis 1240” dla tegoż miasta zawartych w „Opisie królewszczyzn w województwach chełmińskim, pomorskim i malborskim w roku 1664” opublikowanych drukiem w Toruniu w roku 1938 staraniem Józefa Paczkowskiego. Dokładne odczytanie wzmiankowanych tam praw (kwestie karczem i połowu ryb) pokazuje, że odnoszą się one do przywileju z roku 1291. Prawdopodobnie nastąpiło po prostu błędne odczytanie daty rocznej zapisanej cyframi rzymskimi: MCCXL zamiast MCCXCI.

Po raz pierwszy Grudziądz pojawia się na kartach historii w tzw. dokumencie z „Lonyz” zwanym dokumentem łowickim, choć zapisana w nim nazwa miejscowości wystawienia sugeruje raczej utożsamianie jej z wsią Łońsk na Kujawach. Dotyczy on wydarzeń mających miejsce w dniu 5 sierpnia 1222 roku. Wtedy to książę mazowiecki Konrad przekazał biskupowi pruskiemu Chrystianowi wiele posiadłości i przywilejów w ziemi chełmińskiej, w tym prawo do posiadania grodu „Grudenz”. Zaznaczmy, że było to prawo do posiadania „z wszelką korzyścią i wolnością oraz z całym prawem książęcym”, czyli że biskup stawał się suwerennym właścicielem Grudziądza a książę zrzekał się do niego jakichkolwiek praw zwierzchnich. Do lamusa historiografii trzeba wyrzucić przekonanie, że nazwa Grudziądz po raz pierwszy pojawiła się w tzw. falsyfikacie mogileńskim dotyczącym czynności prawnych z roku 1065. Swego czasu świętowano nawet z tej okazji 900-lecie Grudziądza, nazwę tej rocznicy otrzymało jedno z osiedli mieszkaniowych oraz ufundowano pomnik tzw. Światowida na kopcu kryjącym ruiny wieży Klimek na Górze Zamkowej. Obecnie historycy mediewiści nie mają już wątpliwości, że zapisana tam nazwa „Grudomzch” dotyczy położonego na Mazowszu Gruduska a nie grodu nad Wisłą. Jednak wystarczy zajrzeć do wielu popularnych publikacji o Grudziądzu, żeby się przekonać, że najnowsze ustalenia nauki nie dotarły jeszcze do popularyzatorów wiedzy o naszym mieście. Inna kwestia, którą warto przy tej okazji poruszyć dotyczy pierwotnego brzmienia nazwy „Grudziądz”. Jej fonetyczny zapis zamieszczony w dokumencie z „Lonyz” oraz w innych tekstach źródłowych pochodzących z XIII wieku sugeruje, jako

najbardziej prawdopodobne, brzmienie: „Grudzieniec”. Spójrzmy na poniższe zestawienie tych określeń:

1222	-	Grudenz
1223	-	Gruzenz
1254	-	Grudenz
1264-1269	-	Grudencz
1278	-	Grudencz
1286	-	Grudentz
1293	-	Grudencz

Warto zauważyć, że w dokumencie z „Lonyz” figuruje także położona niedaleko naszego miasta wieś Dębieniec określona tam jako „Dambenz”. W kilku tekstach z tamtego czasu miejscowość Kamieniec zapisana jest jako „Kamenz”. Per analogiam można rozszyfrować więc „Grudenz” jako „Grudzieniec”. Jest to oczywiście propozycja do dyskusji, ale już na tym etapie odrzucić trzeba późniejsze niemieckie wersje nazwy miasta: „Graudenz” i pochodzące odeń łacińskie „Graudentum” czy „Graudentium”. W przywileju krzyżackim z 1291 roku miasto nazwane jest „Grawdencz” ale należy pamiętać, że treść tego dokumentu znamy jedynie z późniejszej o dwa stulecia kopii, więc prawdopodobne są pomyłki przy jego przepisywaniu.

Dokument z „Lonyz” został sporządzony w znanej nam postaci, co wykazał profesor Tomasz Jasiński, dopiero w roku 1240 w kancelarii biskupa pruskiego. Wtedy to Chrystian, niedawno uwolniony z pruskiej niewoli, przygotowywał się do procesu przed sądem papieskim przeciwko Krzyżakom o zwrot zagarniętych przez nich dóbr biskupich. Sprawa zakończyła się jednak najpewniej polubownie bez ingerencji kurii rzymskiej. Interesujące jest jednak to, że w dokumencie z roku 1240 Grudziądz został wymieniony na pierwszym miejscu wśród posiadłości nadanych biskupowi przez Konrada Mazowieckiego, podczas gdy w zatwierdzeniu papieskim teje darowizny wydanym w kwietniu 1223 roku znalazł się, jako „Gruzenz”, dopiero na piątym miejscu. Wytlumaczeniem tej zmiany może być przypuszczenie, że między tymi datami ranga Grudziądza w oczach biskupa wzrosła. Najpewniej wtedy stał się już miastem i siedzibą Chrystiana, co należało zaznaczyć w przygotowywanym dokumencie.

Czas nadania praw miejskich Grudziądzowi można spróbować jeszcze bardziej zawęzić. Na taki trop naprowadzają nas dokumenty dotyczące czynności prawnych mających miejsce w roku 1230. Wtedy to przybyli na stałe na ziemię chełmińską pierwsi rycerze krzyżacy. Biskup Chrystian prowadził wówczas rokowania mające na celu rozgraniczenie zakresu władzy świeckiej w ziemi chełmińskiej i w Prusach między nim a Zakonem. Wynik tych rozmów zawarty jest w tzw. oświadczeniu opatów cysterskich z Łekna i Łądu, którzy byli ich świadkami. Dokument ten sporządzony został również w 1240 roku i w tym samym celu co dokument z „Lonyz”, czyli dla celów procesowych. Wynika z niego, że Chrystian zrzekł się na rzecz Krzyżaków swych dóbr w ziemi chełmińskiej ale w zamian miał

otrzymać rekompensatę w postaci wybranych przez siebie posiadłości obejmujących jedną dużą włość i pięć drobnych dworów-folwarków. Zamiana ta miała charakter komasacji dóbr biskupich w jedno zwarte władztwo, w miejsce otrzymanych od księcia mazowieckiego wielu rozproszonych posiadłości. Niestety opaci nie przekazali nam informacji, które konkretnie dobra wybrał dla siebie biskup. Nie ma jednak podstaw by twierdzić, że wówczas Grudziądz oddany został w posiadanie Krzyżakom, co można wyczytać w bardzo wielu publikacjach. Jako miejsce rokowań wymieniona została „Wladisslavia”, co oznacza najpewniej Włocławek (zapisywany też jako „Antiqua Wladisslavia”), ale nie wyklucza też Inowrocławia określanego wówczas w dokumentach jako „Nova” lub „Iuvenis Wladisslavia”. Istnieje wszakże jeszcze falszyfikat krzyżacki z datą 1230 roku mówiący o przekazaniu Zakonowi dóbr w ziemi chełmińskiej przez Chrystiana. Nie ma on miejsca wystawienia, natomiast wśród świadków nadania występuje tajemniczy soltys Albert i nie określani bliżej mieszczanie. Mogłoby się wydawać, że są to przedstawiciele owej „Wladisslavi”, w której toczyły się rokowania biskupa z Krzyżakami. Problem w tym, że w roku 1230 ani we Włocławku ani w Inowrocławiu nie było jeszcze gminy miejskiej funkcjonującej na prawie niemieckim. Co prawda Włocławek jako siedziba biskupa był traktowany zwyczajowo jako „miasto”, ale wiemy z dokumentów, że „miasto niemieckie” czyli wspólnota zorganizowana w myśl zasad prawa zachodniego z obecnością urzędnika o charakterze sędziego (soltys) powstało tam dopiero między rokiem 1250 a 1255. Także w Inowrocławiu miasto na prawie niemieckim założone zostało przez księcia Kazimierza Kujawskiego dopiero po roku 1231, najpewniej około lat 1237 – 1238. Pierwszą alternatywną próbą rozwiązania tej kwestii była propozycja profesora Janusza Bieniaka. Sugerował on, że rzeczony Albert mógł być soltysem Dobrzynia nad Wisłą. Na ten trop naprowadziła go obecność wśród świadków wymienionego dokumentu także przedstawiciele Rycerzy Chrystusowych z Prus. Ten zakon rycerski powołany do istnienia przez biskupa Chrystiana otrzymał w 1228 roku z rąk księcia Konrada Mazowieckiego kasztelanię dobrzyńską wraz z jej grodem naczelnym. Być może jeszcze w tym samym roku lub rok później rycerze zakonnicy lokowali w Dobrzyniu miasto. Wiemy na pewno, że gdy w roku 1235 Krzyżacy przejmowali tę miejscowość, była ona już miastem. Z oczywistych powodów Albert nie mógł być urzędnikiem żadnego z pierwszych miast założonych przez zakon niemiecki: zarówno Chełmno jak i Toruń zostały bowiem lokowane dopiero w roku 1233 (zdaniem niektórych badaczy w roku 1232, co nie zmienia istoty sprawy). Można jednak wysunąć hipotezę konkurencyjną wobec J. Bieniaka i zaproponować jako miejsce wystawienia dokumentu miasto rezydencjonalne biskupa pruskiego w ziemi chełmińskiej. Jedynym kandydatem może być w tym przypadku tylko Grudziądz. O ile ta propozycja jest słuszna, czego nie da się na razie wykazać w sposób jednoznaczny, to czas uzyskania przez Grudziądz praw miejskich zawęzić można do lat 1223 – 1229.

Według wymogów średniowiecznego prawa kanonicznego siedzibą biskupią powinno być miasto. Wiemy ze źródeł, że pierwszą siedzibą oraz „miastem biskupim” Chrystiana był „Santyr” położony u rozwidlenia Wisły i Nogatu

(pierwotna nazwa miejscowości brzmiała zapewne Sator, obecnie to teren wsi Biała Góra w powiecie sztumskim). Otrzymał go od księcia gdańskiego zapewne wkrótce po swojej biskupiej nominacji na przełomie 1215/1216 roku. Wiemy też, że w czasie powstania neofitów pruskich przeciwko Krzyżakom, które wybuchło zimą 1243/1244 roku Santyrem dysponował książę gdański Świętopelk, wybrany na wodza przez Prusów. Wynika stąd wniosek, że Chrystian rezydował wówczas w innej siedzibie. O tym, że znajdowała się ona w ziemi chełmińskiej świadczą słowa papieża, który po podziale z inspiracji krzyżackiej biskupstwa pruskiego w roku 1243 na cztery nowe diecezje, sugerował, że Chrystian wybierze dla siebie właśnie chełmińską. Warto też zauważyć, że Grudziądz jest jedyną miejscowością wymienioną w dokumencie z „Lonyz”, która stała się miastem (poza występującym w rozszerzonej wersji tego dokumentu Kowalewem, który dostał prawa miejskie od Krzyżaków w 1275 roku).

Biskup Chrystian zmarł 4 grudnia 1245 roku. Jego następcą w chełmińskiej części dawnego biskupstwa pruskiego został dominikanin Heidenryk. Ułożył się on z Krzyżakami w sprawie nowej lokalizacji dóbr biskupich w diecezji. W ich obrębie lokował swoje miasto biskupie Chełmżę. Stało się to jednak dopiero w roku 1251. Gdzie zatem rezydował Heidenryk do tego czasu? Wiele wskazuje na to, że korzystał on aż do swej śmierci z siedziby poprzednika. Jedyny znany nam dziś dokument wystawiony w XIII wieku w Grudziądzu, z grudnia 1254 roku, dotyczący podziału diecezji pomezkańskiej między Krzyżaków i tamtejszego biskupa Ernesta, opieczetowany został przez tegoż hierarchę oraz biskupa Heidenryka, biskupa warmińskiego Anzelma i wielkiego mistrza krzyżackiego Poppona von Osterna. Zjazd w Grudziądzu miał za zadanie załagodzić spory Krzyżaków z biskupem Ernestem przed oczekiwanym przybyciem na krucjatę do Prus króla czeskiego Przemysła Ottokara. Za gospodarza tego spotkania można uznać jedynie biskupa chełmińskiego Heidenryka. Znamienne i ważne dla naszych rozważań o wczesnych dziejach Grudziądza jest to, że na tym dokumencie nie występuje żaden lokalny urzędnik krzyżacki w postaci komtura. Jak już wspomniałem, pierwszy komtur grudziądzki pojawia się dopiero po roku 1263, czyli zaraz po śmierci biskupa Heidenryka. Wtedy też, gdy kolejnym biskupem chełmińskim został w roku 1264 ksiądz krzyżacki, rycerze zakonnicy przejmują archiwum Chrystiana o czym świadczy tzw. widymowanie, czyli uwierzytelnienie m.in. dokumentu z „Lonyz” i oświadczenia opatów cysterskich o rokowaniach z roku 1230.

Najbardziej znaną poszlaką o biskupim rodowodzie Grudziądza jest – oprócz jeszcze kilku, które pominę – najstarsza pieczęć miejska i herb miasta przedstawiające biskupa z pastorałem. Już Marian Gumowski wykazał swego czasu (II tom „Rocznika Grudziądzkiego” z 1961 roku) przekonująco, że nie może chodzić w tym wypadku o świętego Mikołaja, patrona parafii grudziądzkiej, ale o biskupa Chrystiana – założyciela miasta. Ostatnio Janusz Bonczkowski i Marcin Hlebionek („Graudentum. Studia z dziejów Grudziądza i okolic, Tom II, Okres wczesnonowożytny”, 2020) bazując głównie na nowożytnych pieczęciach miasta, opowiedzieli się za świętym Mikołajem jako postacią w nich figurującą. Autorzy

pominęli jednak fakt, że najstarsza wzmianka źródłowa o świętym Mikołaju jako patronie grudziądzkiej fary pochodzi dopiero z roku 1647, co wykazał Waldemar Rozynkowski (Zapiski Historyczne, Tom LXV, Zeszyt 3-4). Nie mamy zatem żadnej wiedzy, jakie było wezwanie kościoła parafialnego w XIV wieku, z którego pochodzi najstarsza pieczęć miejska. Hipoteza ta ma więc o wiele słabsze podstawy niż pogląd Mariana Gumowskiego.

Podsumowując te nieco zawile rozważania o początkach Grudziądza, możemy stwierdzić, że:

1/ pierwsza pewna wzmianka historyczna o Grudziądzu pochodzi z 5 sierpnia 1222 roku i dotyczy jego przekazania biskupowi pruskiemu Chrystianowi przez księcia Konrada Mazowieckiego;

2/ nie ma żadnych źródłowych dowodów na to, że miasto w Grudziądzu założyli Krzyżacy i że posiadali oni tę miejscowość przed 1264 rokiem;

3/ dokument z 18 czerwca 1291 roku nie był dokumentem lokacyjnym Grudziądza lecz jedynie zmieniał on poprzednie – prawdopodobnie magdeburskie – prawo obowiązujące w tym, istniejącym już od dawna mieście na prawo chełmińskie;

4/ najprawdopodobniej lokacji Grudziądza dokonał biskup Chrystian pomiędzy 1223 a 1229 rokiem.

Wobec braku wiedzy o dokładnej dacie nadania Grudziądzowi praw miejskich nie wiemy, tak naprawdę, którego dnia powinniśmy obchodzić „Urodziny miasta”. Możemy świętować dzień 5 sierpnia jako dzień „urodzin” Grudziądza dla historii. Jeśli pozostaniemy przy dacie 18 czerwca, która z pewnych logistycznych względów jest datą korzystniejszą niż data sierpniowa, bo poprzedza pełny sezon wakacyjny i umożliwia lepszą organizację imprez masowych, to zaznaczajmy, iż jest to jedynie data symboliczna a nie prawdziwe „urodziny Grudziądza”. Nie odmładzajmy niepotrzebnie naszego pięknego miasta, prawdopodobnie najstarszego nie tylko na ziemi chełmińskiej ale też w całej północnej Polsce.

Notatki

(L.B.S.)

Redakcja: Janusz Hinz. Logo KMDG wykonał Grzegorz H. Rygielski.